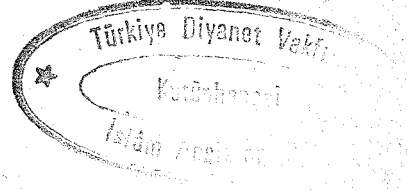

1

Millî Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Yayınları 1—6

İ s t a n b u l

Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi

Revue de l'Institut des Hautes Etudes Islamiques

YIL I

SAYI I

İSTANBUL YÜKSEK İSLÂM ENSTİTÜSÜ YAYINLARI: 1

Prof. Celâl Saraç

CABİR İBN İ HAYYÂN ÜZERİNE.

OSMAN YALÇIN MATBAASI
Divanyolu Caddesi Ergoç Han, İstanbul 1962

1) Giriş*. a. Edebiyat ve San'at tarihi, Felsefi doktrinler tarihi ve Filozofların hayat hikâyeleri, bizi, umumiyetle daha yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu yolda beşer ruh ve vicdaniyatının muhtelif tezahürlerine intikal edebilmekteyiz. Halbuki, çok kere: «İlim, fen ve tekniğin tarihi neye yarar? Âlimlerin meslek hayat ve mücadelelerini bilmekle ne kazanırız?» deriz. Gerçeği, müsbet bilgiyi takdir eder, fakat gerçeğin meydana çıkarılmasındaki zorlukları, müsbet bilgilerin elde edilip zenginleştirilmesinde katlanılan zahmetleri dâima düşünmeyiz. Meselâ Câzibe = Çekim kanununu hep öğrenmişizdir, biliriz; fakat bunu kimin bulmuş ve ne zaman bulmuş olduğunu sormayız.. Bunun gibi, meşhur Fisagor teoremi için de aynı tutumu muhafaza eder ve şöyle bir muhakeme yürütürüz: Bunlar Tabiat'de esasen mevcud olan olaylar ve bu olaylarla ilgili kanunlardır; ancak üzerlerinde bir perde vardır; yeter derecede keskin bir zekâ ve kuvvetli bir isti'dad belirince, nasıl olsa bu olaylardan ve kanunlardan haberdar oluruz... Fakat kaç kişi bu zekâ ve isti'dad sahiplerinin, bu perdeyi aralıyarak Tabiat kanunlarını yakalayabilmek için nasıl gayret sarf ettiklerini araştırır, bu yoldaki gayret ve mücadeleden haberdar olmanın faydasını kavrar?.. Halbuki beşeriyet bu gayretli mücadelelere ne kadar borçludur?.. Ne kadar minnettardır?.. Bu minnet borcu ödenmemeli midir?.. Eğer ödenmezse, bugünün yapıcı ve araştırmacıları da yarının dünyasından aynı lâkaydiyi beklemelidirler.

* Câbir İbn-i Hayyân — hayatı ve eserleri — üzerinde geniş bibliyografya için bak: Paul Kraus, *Jâbir İbn Hayyan; Contribution à l'Histoire des idées scientifiques de l'İslam*, 2 vol; Kahire 1942-1943.

Notlar makale sonuna alınmıştır.

Müsbet ilimler hemen hiçbir zaman tek bir şahsın ve aynı bir devrin emek ve gayreti mahsulü değildirler.. Ne kadar zekâlar, ne kadar çok çalışmış ve ne kadar uzun devirlerin çalışmalarından sonra mevcut imkânlarla ulaşılabilmıştır?.. Bunu bilmekte fayda yok mudur?..

Bundan başka, acaba müsbet ilim yapıcıları kendi devirleri ve devirlerinin fikriyatı, hattâ kendilerinden sonra gelen devirler üzerinde ne derecelere kadar müessir olabilmişlerdir; veya, bizat kendileri devirlerinden nasıl ve ne dereceye kadar müteessir olmuşlardır?.. Bunu tesbit etmek gerekmez mi?

b. İşte biz de, İslâm Medeniyeti tarihinin bilhassa müsbet ilimlerle ilgili bölümü üzerinde araştırmalara koyulurken, bu düşünceleri kendimize rehber edinmekteyiz.

Medeniyet tarihinin, müsbet ilimler bakımından, biraz da itibarı olarak: 1) *Antikite*; 2) *Orta Çağ*; 3) *Renaissance—Yeni Zamanlar* ve 4) *XX. asır* diye dört devre hâlinde mutalâa edilmesi âdet olmuştur. Bu küçük makalede bizi asıl ilgilendiren konu Orta Çağ devrine ait olduğu için, önce bu devir hakkındaki hükümleri kısaca sıralamamız faydasız olmayacaktır.

Orta Çağ ilim tarihi, umumiyetle, İslâmî medeniyetin inkişaf tarihinden itibaren başlatılır ve iki devreye ayrılır: 1) *Sırf İslâmî olan devre*, VIII. asır ortalarından XIII. asır ortasına kadar olan bu 500 senelik ilk devirde Batı'nın hiç bir rolü yoktur. Arap dilinde neşriyat yapan Doğu — bilhassa Yakın Doğu — İslâm âlemi bu devirde hemen tek başına cihan ilim ve medeniyetinin mümes-sili ve alem-darı durumundadır. 2) XIII. asır başlarından itibaren de Avrupa Hıristiyanlık âleminin — bilhassa fizikî ilimler sahasında — tedricen, bir nev'i ilmi renaissance = yeni doğuş devresine girmeğe başladığına şahid oluyoruz. Orta Çağın, umumiyetle XVI. asra kadar devam ettirilen bu ikinci devresi, Batı'da Üniversitelerin kuruluş tarihlerini içine alır.

İşte bu yedibuçuk, sekiz asırlık zaman fâs-lasını işgal eden Orta Çağ ilminin bizi, şimdilik, bilhassa ilgilendiren ilk devir başlarında kendilerini Tabiat ve Madde ilmi tedkiklerine verenler, önce, daha ziyade, bu konularda kendilerinden evvel gelenlerin Antikite'nin mirasını bulup tesbitle işe başladılar; *Eski*'lerini bıraktıklarını tekrarlayarak nakle dikkat ettiler; yani tabiatî doğ-

rudan doğruya tedkik etme yolunda yürümediler. Nisbeten kısa süren bu devir sonlarında her sahada orijinal eserler vücade getirdiler. İşte bu devir sonunun mühim simalarından biri ve belki birincisi — bu makalede kısmen tedkikine girişmek istediğimiz — *Câbir ibn-i Hayyân*'dır.

2) İslâm ilim âleminde yaygın an'aneğe göre, Câbir ibn-i Hayyân, Milâdî VIII. asır sonlarında (veya IX. asır başında *) — yani Hicret'in ikinci yüzyılında — yetmiş ve *El-Kimga*¹ الكيمياء nın kurucusu olarak tanınmış pek dikkate değer bir şahsiyettir. Künyesiyle birlikte mütevatır olan adı: *Ebû Mûsa Câbir ibn-i Hayyân el-Sufî ve'l-Ezdî*² أبو موسى جابر ابن حيان الصوفى و الازدى dir. Garb ilim âleminde, Câbir hakkında ilk mühim neşriyat, maruf fransız kimyacı *Marcelin Berthelot*'nun, 1892 de yayımlanan «*La Chimie au Moyen Âge*» adlı eserinin üçüncü cildi ile başlamıştır. Bu eser, müsteşrik *O. Houdas*'n Câbir'e âit bazı arapça metinlerden yaptığı tercümelere de ihtiva etmektedir. Berthelot, bu tercümelere, Paris Milli Kütüphanesinde mevcut olan ve Câbir'e (yani orta Çağ lâtince tercümelere) müellif adı ile *Géber*'e atfedilen eserlerin lâtince tercümelereyle mukayese ettiğini ve arada hemen hiç benzerlik bulamadığını söylemekte; lâtince tercümelere bilgilerin — VIII. asırda yaşamış bir Müslüman-Arap müellifine mal edilemeyeceği neticesine varmaktadır. Berthelot'ya göre, Géber adına lâtince metinlerin görülmeğe başladığı devrin Lâtin yazarları, eserlerine kıymet atf ettirmek için, Câbir'in adını paravan yapmak istemişlerdir. Bu hususta, ünlü Fransız ilim adamının ifadesi şudur: «*Müellifi Géber olarak gösterilen eserin veya eserlerin Araplar'a atfı, bunlara (yani Müslüman âlimlerine) hiçbir zaman (!) sahip olmadıkları müsbet bilgileri izafe etmek demektir. Bu suretle ilim tarihi temamiyle yanlış bir istikamete sürüklenmiş ve aldatılmıştır (!)*»³

Bu kesin hükümler karşısında, önce *E. O. Lippmann* (1919), sonra da *Eric John Holmyard* (1924) Berthelot'yu şiddetle tenkid etmiş, bu açık haksızlık ve tarafgirliği yermişlerdir.⁴

* Ahmed ATEŞ, (*İlahiyat Fak. Derg. IV. 1952*) de (S: 47): II/VII asırda, Kûfe'de yetmiş ... , diyorki, tarih bakımından bunda kısmî bir zühul vardır.

Zâten Berthelot Cābir'in muazzam bir külliyyat teşkil eden eserleri üzerinde durmaksızın, sadece Lâtin yazarlar veya Arapça'dan nakledilmiş eserlerin müellifi olarak gösterilen Géber meselesiyle meşgul olmuştur. Bu suretle açılan münakaşaya bil'âhere J. Ruska da katılmış, E. J. Holmyard'ın tevâli eden neşriyatını, Max Meyerhoff'la birlikte devam ettirmiştir⁵.

3) Şimdi, asıl mevzuumuz olan bu meseleyi ele almadan önce Cābir'in hayatı hakkındaki bilgileri hülâsa edelim:

Cābir'in târihçe-i hayatı hakkında ilk deneme, meşhur *Kitābū'l-Fihrist*⁶ sahibi «Ebū'l-Farac Muhammed bin İshak ibn-i Ėbi Ya'kub el-Nedīm-el Varrak» اسحق بن ابي يعقوب محمد بن اسحاق بن ابي يعقوب el-Nedīm el Varrak'ın «الفرج محمد بن اسحق بن ابي يعقوب محمد بن اسحاق بن ابي يعقوب»'ındır.

Bütün Orta Çağ el-kimyacılarının devamlı ve kuvvetli tesirinden büyük bir hayranlıkla bahs ettikleri, Rāzī رازی ve İbn-i Sīnā ابن سینا'nın «üstâd» bildikleri, Roger Bacon⁷ in «üstadların üstâdı» saydığı Ebū Mûsa Cābir ibn-i Hayyān, Frenklerce, lâtin Orta Çağın meşhur Géber'idir. İslâm el-kimya'sı, fevkal'âde şöhretini, modern Kimya'nın kurulmasına kadar, Cābir adına borçludur. İslâm âlemine müsbet ilimlerin, bilhassa *El-Kimya*'nın girişi, Emevî Hilâfetinin kurucusu Muaviye'nin oğlu Yezid'in küçük oğlu Hâlid'e atf edilir. Milâdî 704 (H. 85/86) da ölmüş ve ömrünü ilmi tetebbüle geçirmiş, bundan dolayı kendisine «*El-hakîm*» الحکيم denilmiş olan, Hâlid, anlaşıldığına göre Cābir üzerinde çok müessir olmuştur.⁸ Mısır'ın-İslâmî câmiaya katıldığı tarihdeki (M.641) kültür seviyesini büyük bir nisbette yaşatmakta devam ettirdiklerine şüphe olmıyan-ilm ve fen adamlarından Rahip Mariyanos (veya=Marienus)un bu yolda tercümeler yapmak sûretiyle Hâlid el-Hakim'in El Kimya tedkiklerine rehberlik ettiği anlaşılmaktadır. İşte Hâlid ibn i Yezid-i Emevî'den sonra bu an'aneyi-belki kısmen *İmam Ca'fer-i Sâdik* امام جعفر صادق vâsıtaşıyla, veya hiç olmazsa bu zâtın teşvikiyle Cābir ibn-i Hayyān devam ettirmiştir.

Ebū Mûsa Cābir ibn-i Hayyān hakkında, İbn-i Nedīm muhtelif rivayetler zikr etmektedir: Şifler, Cābir'i kendi büyüklerinden, «Bâb» باب larından biri sayarlar ve VI. İmam Ca'fer-i Sâdik'in yakın arkadaşı ve en müstaid tilmizlerinden biri olarak

tanırlar. Ba'zı müellifler onun bir filozof olduğunu söyler, felsefî konular üzerinde bir çok eserler yazmış olduğunu bu hususta delil gösterirler. *Sun'î altun ve gümüş îmal ediciler* (el kimyacılar) ise bu san'atındaki meharetinden dolayı kendisine üstünlük tanırlar. Fakat, Cābir'in, *devrin iktidarından çekindiği için*, dâima gizlendiğini, şehirden şehire göç edip hiç bir yerde uzun müddet kalmadığını söylerler. Bir kısım müelliflere göre de, Cābir'in, *Bermekîlere* intisabı vardır. Bilhassa Yahya'nın oğlu Cafer ile sıkı münasebetleri olmuştur. Bu malûmatı nakleden İbn-i Nedîm, diyor ki: «kendisine itimad ettiğim el kimyacı bir zat, bana sağlam bir rivayet olarak dedi ki: Cābir Kûfe'de Altun Mahallesi adı verilen bir mahallede oturur, havasının sıhhatına elverişli olmasından dolayı en çok burada ikamet edermiş. Hattâ Âli Büveyh'den İzzüd'Devle devrinde (hicrî IV. asır ortası), Kûfe'de Cābir'in ikamet etmiş olduğu rivayet edilen bir mahalde, bir kemer yıkıntısında, çok miktarda altun ve altun karışığı harç (!) bulunması, burada eskiden bir el-kimyacı lâboratuvarının bulunduğunu kabûle saik olmuştur. Bazıları da İbn-i Nedîm'e göre-Cābir'e atf edilen eserlerin çoğunun başkaları tarafından kendisine izafe edilmiş olması ihtimâline mütemayıldirler. «Fakat diyor Fihrist sahibi: *ben bu iddiada olanlara şaşarım. Değerli bir ilm adamı, kendisini zahmete koşup çalışsın, 2000 sahifelik eser yazsın; zekâsının ve isti'dadının bütün imkânlarından faydalanarak böyle eserler meydana getirsin, sonra da, bütün bu gayret ve mesâinin mahsûllerini başka birisinin adı ile ortaya çıkarsın!.. Bu olamaz, buna budalalık derim. Bu değerde bir insan hiç böyle bir şeyi kabul eder mi? Eserlerini bir başkasının hayalî veya hakikî adı altında yazmaktan ne kazanabilir?.. Netice olarak, İbn-i Nedîm'e göre «Cābir hakikî bir şahsiyettir. Varlığı üzerinde münakaşa edilemez. Bu adda bir ilim adamı, çok sayıda çok mühim eserler yazmıştır».*

4) İbn i Nedîm'in bu eserinde Cābir'e âid olarak gösterilen bütün kitapların adlarını muhtevi büyük bir fihrist=liste bulunmaktadır. Bu listeye göre, Cābir, felsefe, hey'et, optik ve tıbb. dair eserler yazmış, Şî'a mezhebinin uygun inançlarını belirtir risâleler kaleme almıştır. Cābir, böylece yüzlerce eserin müellifi olarak görülmekte ve bunlar muhtelif koleksiyonlar-külliyyât-halinde sıralanmaktadır. Bnlar arasında El-Kimya ile ilgili olarak

120 risâlelik ve 70 risâlelik külliyyâtla, «Kütübü'l-Mevazîn» adı altında toplananlar bilhassa dikkati çekmektedir. Ayrıca 500 risâle-veya sahife lik başka bir külliyyât da bahis mevzuu edilmektedir. Bunlardan L.XX. lik diye anılan *Kitâbu's-Seb'in* كتاب السبعين bilhassa Cābir'in temel fikirlerini ve El-Kimya bilgilerini ihtiva etmektedir (Bak. Not: 11-6/d)

Holmyard Cābir hakkındaki an'anevi bilginin doğruluğuna kaani'dir;⁹ Arapça metinlere daha tam ve kâmil bir vukulla bu kanaatin gittikçe kuvvetleneceğine ve ispat edileceğine inanmaktadır. Holmyard Cābir ile Garp'deki lâtince eserlerin müellifi Géber'in aynı kimse olduğunu kabul etmekte; Cābir'in hakikaten VIII. asırda yaşadığını, İmam Ca'fer-i Sâdık'ın tilmizi olduğunu ve *modern Kimya'nın müessislerinden sayılması gerektiğini*, kendisinin *Boyle ve Lavoisier*¹⁰ ile mukayese edilebilecek bir değerde bulunduğunu ilâve etmektedir. Bu hakşinas müellif, daha sonra, Cābir'e âit bir çok yazmaları ve bu arada «Kitâbü's-Seb'in»in arapça orijinal nüshalarını keşf ederek, bunları ilim âlemine tanıtmıştır.

5) Böylece Orta Çağ İslâm ilim adamları ve İslâm medeniyeti çevresinde gelişen müsbet ilimler (tıp, eczacılık, mineraloji, astronomi, matematik...) ve felsefe üzerinde daha derin ve etraflı araştırma ve incelemeler yapılmasına yol açılmış oldu ve M. Berthelot tarafından ortaya atılan sathî ve tek taraflı görüşün ele alınması ve tekrar gözden geçirilip tashih edilmesi gerektiği anlaşıldı.

6) Cābir külliyyatından bugüne kadar mahfuz kalmış olanlara göre, müellif, İmam Ca'fer-i Sâdık'ın tilmizi olduğunu bilhassa belirtmekte ve bütün bilgilerini ve El Kimya sırlarını üstadına borçlu bulunduğunu ve bu eserleri yazmaya kendisini onun teşvik eylediğini ifade etmektedir.

Cābir, eserlerinde¹¹ kendi değerine olan kavî inancını belirtmeyi de ihmal etmiyerek-Bermekîlerle münasebetlerinden bahseder; Mısır ve Hind'e seyahatleri olduğunu, buralarda başka El-Kimyacılarla buluştuğunu söyler ve H. 147 de üstadı İmam Ca'fer-i Sâdık'ın vefatını anlatır.

İbn-i Kiftî, *Tarîhu'l-Hâke-â* «تاریخ الحكماء» sında Câbir'in *Sûfi* لاکabı üzerinde ısrar etmekte; bir kısım müellifler de, *azdî* لاکabına bakarak, Câbir'in Arap olduğu hususunu belirtmektedirler. Halbuki bunda kat'î bir zaruret ve isabet bulunmamaktadır: Câbir, Kûfe ve civarına yerleşmiş Ezd kabilesine mensup *mevâli*'den de olabilir.

Câbir, *Kitabu'r-Rahme* كتاب الرحمة yazmalarından ba'zılarının başlıklarında belirtildiğine göre, Hicrî 200 tarihinde-M.815-*Tûs*'da vefat etmiştir.

7) Câbir hakkındaki malûmat bu merkezde ve müellifimizin eserleri üzerindeki görüşler bu yönde inkişaf etmekte iken, *Paul Kraus*'ın, bazı araştırmalarıyla bu mevzu' üzerinde çalışmaya başladığını görüyoruz.¹² P. Kraus, bu ilk neşriyatında, Câbir'e atf olunan eserlerin, III. asr-ı hicrî (M. IX. asır) sonlarında, yani Câbir'den bir asır kadar sonra gelişen *İsmâiliye* اسماعيلية ve *Qaramita*¹³ قرامطة hareketiyle sıkı bağılılığı bulunduğu kanaatini açıklamaktadır Buna göre, Câbir'e atf olunan eserlerin hepsinin kendisine âit olmalarına imkân yoktur. *Adnan Adıvar* da bu iddiaya ve *Aldo Mieli*'ye¹⁴ dayanarak şöyle demektedir:¹⁵

«Bu eserlerde-Câbir'e atf edilmekte olanlarda- ba'zı istilahların ve İsmâiliye mezhebine mensup *İhvânü's-Sâfa*¹⁵ اخوان الصفا gizli Cemiyetinin dinî ve mezhebî telâkkilerinin yer bulmasından ve bu malûmatın takriben 860 senesinden evvel yazılması mümkün olamayacağından dolayı, bunların, İmam Ca'fer-i Sâdık'ın talebesi olan Câbir'e âit olması ihtimâli ortadan kalkmıştır! O halde bu eserler İhvân ü's-Safadan biri-veyahut, herhalde gayet âlim ve belki de mezhebin dâilerinden biri-tarafından yazılmış ve ehemmiyet kazandırmak için «İmam»ın dostu Câbir'e atf olunmuştur. Esasen, Câbir'in şahsiyeti hakkındaki tereddüt(!) meşhur *Fihristü'l-Ulûm* müellifi İbn-i Nedîm'in böyle bir zatın yaşadığından *izhar ettiği şüphesi* (!) [Bak: *Fihrist*'deki ifade böyle değildir] ile başlar».

Görülüyor ki A. Adnan Adıvar bizzat İbn-i Nedîm *Fihristi*'ne müracaat etmeden, J. Rüska, P. Kraus ve Aldo Mieli'nin bu tarafgir ifadelerine istinad ve itimad etmiş; ve, ancak XII — XIII. asır Hristiyanlık âleminde yetişmiş bazı meraklı

Manastır papazlarının tercümelerine - Berthelot'nun yaptığı gibi- orijinal eser mahiyeti kazandırmak emeline atf edilebilen dolambaçlı kompleks zihniyet sahibi müellifere¹⁶ itimad ederek ve biz-zat İbn i Nedîm'in Cābir hakkındaki müsbet kanaatinden haberdar olmayarak, bu ilk temel kaynağın: «Şahsı ve eserleri hakkında hürmetkâr bir âlimin eserini başkalarının adına izafe etmesini garip ve gayri tabîî bulmasını» kıymetlendirememiştir.

X. asırda yetişerek eser yazmış olan İbni-Nedîm Cābir'den ve eserlerinden bahs ettiğine ve böyle bir müellifin yetişmesi ve eserleri hakkındaki-pek hasmâne (çünkü dinî inançları ve siyasî alâkaları dolayısıyla Cābir'in pek çok düşmanı bulunmuş olduğu muhakkaktır)-şüpheli çok yerinde müskit bir cevapla karşılıdığına göre, artık «Cābir diye bir müellif el-kimyacı yoktur» demek veya böyle bir müellif adına mevcut eserleri XII-XIII. asır Manastır papazlarına mal etmek nasıl mümkün olur? Bu iddiada bulunan J. Ruska ve P. Kraus'la, bunlara dayanan Aldo Miel'i'nin bitaraflığına nasıl itimad edilebilir? Hele Cābir'i «Üstâdımız» diye tevkîr eden büyük tabib ve el kimyacı *Ebû Bekir Muhammed bin Zekerîyya'r-Râzî* زکریا الرازى nin ifadesinden nasıl şüphe edilebilir?.. Râzî 865—925/26 arasında yaşadığına göre, Cābir'le aralarındaki zaman fâsılasının nihayet bir asrı bile bulmadığı meydanda iken, Cābir'e ma'tuf eserleri İhvân-û's Safa Cemiyeti mensûplarına âit imişler gibi göstermenin ciddiyetine nasıl inanılır?..

8) P. Kraus'ın Cābir hakkındaki en geniş etüdü, 1942—1943 yıllarında, «*Mémoire présenté à l'Institut d'Egypte: N: 44-45*» başlığı altında Kahire'de neşr ettiği eserde toplanmıştır: *Jābir Ibn Hayyān: Contribution à l'Histoire des idées scientifiques de l'Islām.*

İki büyük cilt teşkil eden bu eserin birinci cildinde Cābir külliyyatı mevzuu bahs edilmekte, ikinci cildi ise: *Cābir ve Grek İlmî* başlığını taşımaktadır.

P. Kraus bu eserinde Cābir'i ve eserlerini, daha ziyade içinde yaşadığı ve yetiştiği islâmî fikir hayatı bakımından tedkik etmekte; ünlü el-kimyacının mensubu olduğunu belirttiği dinî, mezhebî ve felsefî sistemler hakkında geniş bilgi vermektedir.

Bu mühim eserden ileride ayrıca ve etraflı olarak bahsetmeği düşünmekteyiz.

Yalnız şu kadarını söyliyelim ki, P. Kraus, eski Yunan El-Kimya'sından bahsederken, X asırda bunu zabt ve tesbit etmeğe çalışan Bizans âlimlerinin pek perişan bir «yığın» dan başka birşey bulmadıklarını ifade etmekte ve sathî bir tedkikin bile bunlardan ancak pek cüz'î bir kısmının hakikî lâboratuar tecrübelerine dayandığını gösterdiğini bildirmektedir ¹⁷.

9) Câbir el-kimyasına gelince, el-kimya âlet, cihaz ve metodlarının nisbeten pek açık olan tasviri, cisimlerin ve maddenin metodik sınıflanması herşeyden evvel tecrübeye dayanan bir anlayış ve davranışa delâlet etmektedir. Câbir'in tecrübe ameliyelerini dayadığı teorik temel hayranlık uyandıran bir vahdet ve aydınlıktadır. Câbir teori ile pratik, yani ilim ile amel arasında tam bir ahenk buldurmaya bilhassa dikkat eder; işte meselâ «Kitabu's-Seb'in» den edinilen intiba' budur Kitabül' Mevazîn'deki ilmi yapı ayrıca takdir tophıyacak bir metanettir ¹⁸.

10) Câbir nitrik asidini, altın eritmeğe yarıyan nitrik ve kloridrik asitlerin karışımını (mâ-ı zerrini), sodayı, nişadırı, klorhidrat d' amonyak'ı, mürdesengi, za'faranı, cehennem taşı, korrosif süblimeyi.... ilâh biliyor ve bu maddelerle el kimya teamüllerini yapıyordu. Altın ve gümüşün saf halde elde edilmeleri usulü meçhulü değildi. Câbir gazların maddiliğine kaldı ve bunlara kimya olaylarının husule gelmesinde mühim rol oynabilecek müessirler göziyle bakıyordu.

Câbir bir el kimyacı = alchimiste idi; yani maderlerin transmütasyonuna inanıyordu ve bu inanç ve anlayışını, aşağı yukarı şu suretle ifade ediyordu ¹⁸:

Bir maddeyi — kendisini ihtiva etmeyen — bir başka cisimden — maddeden — istihrac etmek istemek delihktir. Fakat bütün madenler, az veya çok saf halde *civa* = *zeybak* ve *kükürt* = *kibrit* ihtiva ederler. Şu halde bir madene az mikdarda ihtiva ettiği bu madenlerden ilâveler yaparak veya tersi ameliyeyi tatibk ederek bir transmütasyona varmak mümkündür.

Bu ifadeyi transmütasyon hakkındaki modern görüş ve anlayışla karşılaştırıp kıymetlendirmekte pek büyük bir zorluk yoktur ¹⁹.

Câbir'in ifadeleri arasında sık sık *teklis* (kireç haline geçme) kireçleşme), *taş'îd* (sulp halinden buhar haline geçme), *t şfiye*, *mehlûl*, *taqtîr*, *tahattûr* (pıhtılaşma), *tesbit*, *tekessür* ... ilâh. gibi bugün hâlâ kimya terimleri olarak kullanılan istilâhlara rastlanmaktadır.

Bu misâller, Câbir'in, modern Kimya'ya has temel görüş ve anlayışı daha bundan asırlarca evvel kısmen olsun sezmiş olduğunu ve tecrübî metodu hakkiyle kavınıyarak tatbik etmiş bulunduğunu gösterir.

NOTLAR :

¹ Frenklerin «Alchimie», «Alchemie» veya «Alchemy» suretinde yazdıkları kelimenin karşılığında, bizde, eskiden umumiyetle, «Simya» kelimesi ve «İlmî Sîmya» ta'biri kullanılmıştır Halbuki *Simya*, daha çok «fantasmagorie» nin mukabilidir. Biz, burada, Arapça ilmî neşriyat an'anesine uyarak, «الكيمياء» El Kimya terimini kullanacağız. Abdülhak - Adnan Adıvar da, «Osmanlı Türklerinde İlim» adlı eserinin Türkçe tab'ında bu tercihi yapmaktadır

Bununla, Orta Çağ istilâhında, *hacer-i feylesofi* adı verilen bir madde bulunarak kıymetsiz ma'denleri altun veya gümüşe tahvil etmek veya bir *iksir* bulunarak bununla hayatı uzatmak, veya hattâ ebedileştirmek ütopyasıyla girilen, daha ziyade gizli ve esrarlı araştırmaların mahsulü bilgi mecmusu daha doğrusu bir «pseudö ilim» kâd edilirdi.

Arapça الكيمياء = El-Kîmya'nın aslı, başına ك = el harf-i ta'rifi konulmuş, eski Yunanca'da «ma'denlerin izabesi» mânasına gelen *Chuma* veya «siyah» mânasına gelen, Mısır mençeli *Chemî* veya *khem* kelimesidir *Chemî* kelimesi, Mısır'dan eski Yunan'a geçerek, bizzat Mısır'a âlem olan ve *siyah memleket* (veya: alşimik teamüllerde temel madde olan kurşunun eritilmiş hâlinin renginden kinaye olarak *siyah toprak*) mânasına gelen *Chémiya* olmuştur.

Bu ilmin asıl hedefi, bakır, demir, kalay ve kurşun gibi-aşağı mertebede telâkki edilen dört ma'deni altun veya gümüşe tahvil etmektir

El-Kimya'nın ilk inkişaf muhiti bilhassa *Batlamyos*'lar devri Mısır'ı olmuştur; burada, asırlardan beri, mâbetlerde, sır tevdi'eder gibi bir gizlilik içinde, üstaddan talebeye, altun yıldız vürmek, gümüş kaplama yapmak, cisimlere istenilen renkleri vermek ... gibi-bilgiler ve ince sanat'lar nakl edilirdi Önceleri bir ma'deni daha kıymetli başka bir ma'dene tahvil etmek mevzuu bahs değildi. Bu husustaki temel bilgiler Yukarı Mısır'da Teb şehrindeki bir mezardan çıkarılan muhtelif papirüslerden edinilmiştir. Bu papirüsler Aşağı Mısır'daki Mendes'de, Milâd'dan evvel ikinci asırda yaşamış, Bolos adlı bir okkûliste âttir (*Histoire Gén. des Sc. : Tome I. La Science Antique et Médiévale*; (Pr. Univ. 1959; S. 384); P. Brunet ve A. Mieli, *Histoire des Sciences : Antiquité*; Payot, 1935; S. 990-1027); *Ganzenmüller : L'Alchimie au Moyen Age* (Aubier; Ed. Montaigne, Paris: 1938).

² Ezd, bir çok kolları bulunan bir Arap kabîlesinin adıdır. Kendisine «Küfî»de denilen Câbir, bu Kabîle kollarından birinin Kûfe ve civarında yerleşmiş bir âilesine mensûp olmalıdır.

³ Eserleri büyük bir ekseriyetle meydanda, kayb edilmiş bulunuşları da tarih'in şehadetiyle sâbit olan islâmî medeniyetin temel unsurları arasındaki müsabet ilimlerin Şark İslâm âleminde varlığını inkâr etmeyi, M. Berthelot gibi bir ilim adamına yakıştıramadığımızı itiraf ediyoruz. Kaldiki, Berthelot'nun Arapça bilmediği, bu itibarla bu dildeki ilmi kaynaklardan vasitasız haberdar bulunmadığı da bir vâkıdır.

⁴ E. O. von Lippmann: Entstehung und Ausbreit der Alchemie (Clit I; Berlin 1919);

Eric John Holmyard: Critical examination of Berthelot's Work upon Arabic Chemistry (İsis, VI. S: 479-499; 1924).

⁵ J. Ruska: Die siebzig Bücher des Gabir İbn Hajjan (Studien zur Geschichte der Chemie, Festgabe für E. O. von Lippmann; Berlin 1927);

Max Meyerhoff: Archiv f Gesch. d Math, Naturw u. d. Technik, Der Zusammenbruch der Dschâbir Legende; XIII S: 215-219.

⁶ Bağdad'lı İbn-i Nedim'in hierî 386 (M. 995/6) da vefat etmiş olduğu ve meşhur *Fihrist*'ini bundan sekiz yıl kadar evvel tamamlamış bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu itibarla, İslâm âleminin bu tarihe kadarki *edebî ilmi-fikrî* hareketleri için sistematik bir tarih demek olan bu eser, konumuz için de çok kıymetli *ilk kaynak*'dır. Câbir hakkındaki notlarımızda H 1348 Mısır tab'ı ile, Süleymâniye Kütüphanesindeki Şehid Ali Paşa Koleksiyonununun 1934 numarasında mukayyed, Kitâbü'l-Fihrist=Ahbârü'l Ulema ve'l-Muhaddisin, li *Muhammed bin İshaka'n Nedim* yazmasını esas ittihaz ettik.

⁷ Roger Bacon (1214-1294): İngiliz rahiplerinden; XIII. asırda Batı'nın yetiştirdiği en kudretli ilim adamlarından biri; Arap dilinde yazılmış ilmi eserlerden de-bilhessa-faydalanmak ve tecrübî metoda-zamanın imkânları nisbetinde-dayanmak suretiyle muhtelif El Kimya ve Fizik konularında değerli neticeler elde etmiş; matematik, tıp ve astronomi sahalarında olduğu kadar felsefe üzerinde de geniş çalışma ve araştırmalarda bulunmuştur. Batı'da *tecrübeyi* Tabiat ve madde ilimleri tedkiklerinde muvaffakiyetle ilk tatbik eden ve bu hususta, meşhur *Novum Organum* sahibi, *Francis Bacon* (1551-1626) den çok evvel, sağlam esaslar vaz'eden *Roger Bacon*'dır.

⁸ *Julius Ruska*: Arabische Alchemisten, I Châlid ibn Jazid ibn Muaviye; Heidelberg, 1924

⁹ E. J. Holmyard: The Arabic Works of Jâbir ibn Hayyân; I/1 (Paris, 1928).

¹⁰ *Robert Boyle*: İngiliz Fizik ve Kimya âlimi (1626-1691); *Antoine-Laurent Lavoisier*: Ünlü Frans z kimya âlimi (1743-1794)

11 İstanbul Kütüphanelerinde bizim görebildiklerimiz şunlardır :

- 1) *Kitâb-ı Musahhahat-ı Eflâton* (Ragıp Paşa Kütüphanesi. 819/1 — 2; 46 varak);
- 2) *Kitâbü'l-Havass* (Fatih Kütüpb. N. 5 309; 149 varak);
- 3) *Şarhu Kitâbi'r Rahme* (Cârullah Ef. Kütüph. 1641; 268 varak, 15 Kitâb);
- 4) *Beyanü'l-Hacer* (Millet Kütüph. 4418 n. lu mecmua);
- 5) Ankara İlahiyat Fak. Kütüph. 11027/856 n. da kayıtlı Mecmua; 20 kitab)
- 6) Bundan başka Ritter'in araştırmaları neticesinde, İstanbul kütüphanelerinde bulunduğu tesbit edilen-Câbir'e ma'tuf-eserlerin bir listesini P. Kraus, yukarıda (S: 8 de) zikr edilen eserine almıştır. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır:
  - a) *Veliyyüddin Ef. Kütüph: Kitâbü'l-Havass'il-Kebir* (n. 2554 (Nateman, 157 varak; P. Kraus, bunun 1, 2, 5, 15, 17 ve 25 inci makalelerini tab'etmiş bulunuyor; Kitabın tamamı Brit. Mus'da).
  - b) *Şehid Ali Paşa Kütüph: Kitâbü'l Hamsîn* (n. 1277; *Kitâbü's-Sirri'l-Esrar* (n. 1749).
  - c) *Es'ad Ef. Kütüph.: Kitâbü's-Sumâm ve Def'u Madarriha*; (n. 2491).
  - d) *Cârullah Ef. Kütüph. (Millet Kütüphanesinde) Kitâbu'l-Bahs*; (n. 1721. *Kitâbu'l-Kemâl* (n. 1641).

(Yine bu kütüphanede,—Ritter'e göre dünyada mevcut üç yazmadan-bağ tarafı tamam olan—LXX lik Koleksiyon-yani: *Kitâbu's-Seb'in* (n. 1554 de mukayyed bulunmaktadır. Câbir el-kimyasının asıl sistematik *expose'sinin* bu külliyyatta bulunduğu kabul edilmektedir. Bu nüsha tarafımızdan görülmüş, 224 vkrak'dan mütegekkil olduğu, İstanbul'da-Kostantiniyye'de H, 910 tasibinde, *Ahmet Kemâl Paşazade* diye kendisini tanıtan bir zat tarafından istinsah edildiği tesbit edilmiştir. İleride bu nüsha üzerinde el-kimya konuları bakımından bir inceleme yapmayı düşünmekteyiz).

12 *Paul Kraus: Zusammenbruch der Dschabir legende: Doschabir İbn Hajjan und die İsmâiliyye* [Dritter Jahresbericht des Forschungs İstitut für Geschichte der Naturwissenschaften in Berlin (1930)]

İslâm Ansiklopedisindeki *Câbir* maddesini yazan da P. Kraus'dır.

13 *İsmâ'iliyye*, İsa firkalarından biridir İmam Câ'fer' i Sâdık'ın büyük oğlu İsmâ'il'i son İmam tanırılar. Kur'an-ı Kerim'in zâhirine itibar etmez, bâtınıyla amel etmeyi esas meslek bilirler (Batınî'lik). *Ebâ'Ali Habâb bin-i Ahmed'in* hicrî IV. asır içindeki *Qaramita* hareketi de-Fâtimî-ler gibi-esas itibariyle İsmâ'îlî mezhebinin bir başka ifade ve tezahür şeklidir.

14 *Aldo Mieli; La Science Arabe* (Leyden, 1939).

15 *Abdül-Hak Adnan Adıvar*: Osmanlı Türklerinde İlim; ikinci tabı', İstanbul, 1943.

16 *Ibn-i Kiftî* ابن قفطی'nin «*İhbâru'l Ulemâ bi-Ahâbâri'l-Hükemâ*» أخبار العلماء veya daha ziyade «*Tarihü'l-Hükemâ*» adıyla bilinen meşhur eserinde bu gizli Cemiyet hakkında oldukça geniş bilgi verilmektedir. Bu Cemiyet H IV.

asırda Basra'da teşekkül etmiş ve dış görünüşü itibariyle ilmi-felsefi konular üzerinde çalışmayı gaye edinmiştir. Bu maksatla ilmi-felsefi 52 eserden mürekkep ve muhtelif ilimlere dair bir «Külliyat» vücuda getirmiştir.. Fakat bu Külliyat anonimdir. Tek bir ilim adamına veya adları belirtilen şahıslara atf edilmiştir. (XIV asrın sonlarında, bu külliyat, Timur'un vezirlerinden biri için Fari-si'ye tercüme edilmiştir) Şu halde, Cemiyet, açıklanması caiz görülmiyen bir takım prensip ve görüşlere sahiptir. Eserleri anonim olarak neşretmiş bulduklarından, Cemiyetin mahiyeti daha o zamanlar bile meçhul kalmış ve İbn-i Kiftî'nin tedkiklerine göre, esasında, Cemiyet *dini siyasi* gizli bir gaye ta'kid etmiştir. (Bu hususta *Barthold-Köprülü'nün İslâm Medeniyeti Tarihine* de bak. S: 55)

17 M. Berthelot'nun yukarıda işaret edilen ve hiç bir ciddi tedkika dayanmayan ifadesine ilâveten, meşhur Fransız mütefekkir ve tarihçisi *Ernest Renan*'ın da, bir konferansında: «.. Takriben 775 yılından XIII. asır ortalarına kadar, yani 500 yıl zarfında, müslüman memleketlerinde pek mümtaz âlim ve mütefekkirler yetişmiştir . » itirafında bulunduktan sonra, Bizanslıların cahilâne taassubundan şikayet ederek: «... Ne olurdu!.. *Bessarion* (1395—1472) ve *Laskaris* (1455-1535) gibi hümanistler VIII. veya IX. asırlarda yetişselerdi.. ve Bizanslılar, hiç açıp okumadıkları hazineler değer-kitapların daha az kıskanç muhafızlığını yapsalardı... da, eski Grek ilminin bize Suriye, Bağdad, Kurtuba ve Tulaytıla'dan geçmek gibi sapa bir yol takib ederek ancak XII. asırdan itibaren intikal etmesine ihtiyaç duyulmasa idi... » dediğini ve Antikite ilminin ancak Müslüman müellifler vasıtasıyla elde edilebilmiş olmasının garip komplekslik duygusundan sıyrılamamış bulunduğunu kayd edelim [Bu Konferans'dan parçalar nakleden: *Haâdar Bammate, Visages del'İslâm* (2. Tabı'), Paris-Payot 1959]

18 Bu hususlar, 11 inci Not'da zikr edilen 4 ve 5 numaralı mecmulalara göre tesbit edilmiştir.

19 Prof. L. Rosenfeld'in — tarafımızdan Türkçeye tercüme edilerek, «*Atom Çekirdeği*» adı altında Millî Eğitim Bakanlığınca bastırılmış bulunan — «*L'Exploration du Noyau atomique*» adlı eserinde, bu hususta, oldukça etraflı bilgi verilmektedir: *Transüranyenler, Desintegrasyon ve Transmütasyon* maddelerine bak.